

MIRO GRUBIĆ

Znanstvena knjižnica Zadar

Ante Kuzmanića 3, HR – 23000 Zadar

MAKEDONSKA DRAMA IZMEĐU DVA RATA

Krajem 1936. Miroslav Krleža je dobio ponudu da se njegova drama *U logoru*, osim u Osijeku i Beogradu postavi i u Skoplju. Krleža je nazočio i premijeri svoje predstave, a u pismu s premijere datiranom 18. I. 1937. piše Beli: "Skoplje je nesrazmjerno zanimljiviji teatar od svih teatarata po našim teatrima i ne bi trebalo sjediti i dangubiti po zagrebačkim sobama i kavanama nego 'putovati po narodu'"¹. Ova Krležina rečenica izaziva i provocira i u znatizelji tjera da se ovo razdoblje makedonske kazališne kulture i dramske književnosti općenito, kao glavnog uzroka sintagme "teatar od svih teatarata" detaljnije istraži. Radi bolje preglednosti u radu su izdvojena tri imanentna, odnosno najizvođenija autora toga razdoblja: Vasil Iljoski, Anton Panov i Risto Krle. Nezaobilazna tema u sva tri autora je *pečalbarstvo* – produkt teškog života Makedonaca u podijeljenoj i okupiranoj Makedoniji.

KLJUČNE RIJEČI: *bitova drama, kazališna publika, makedonski dramatičari, pečalbarstvo, repertoar.*

UVOD

Makedonska kazališna tradicija začeta je još u antičkom razdoblju. Svjedoci toga su amfiteatri u Ohridu (I. stoljeće) i Stobi² (III. stoljeće). Pretpostavlja se da su u ovim kazalištima prikazivane mimičke tragedije, pantomimičke predstave, tradicionalne dionizijske svečanosti, pa čak i djela Eshila, Sofokla, Euripida, Aristofana, Plauta i dr.

Početke makedonske dramske književnosti nalazimo još u prvoj polovici 19. stoljeća, dakle gotovo u isto vrijeme kad i u drugih južnoslavenskih naroda. Dok su vojvođanski amateri i Joakim Vujić sa svojim Serbskim knjaževskim teatrom udarali temelje trajnijoj kazališnoj aktivnosti kod Srba, dok se u Zagrebu formiralo Domorodno teatralno društvo kao snažan poticaj stvaranju hrvatskog kazališta, dotle je u Makedoniji jedan skroman prosvjetni radnik, učitelj Jordan Hadži Konstantinov Džinot učinio prve korake na polju dramske književnosti i kazališta.

Džinot je oko 1835. kada je podignuta Osnovna škola "Sv. Bogorodica" u Skopju počeo sa svojim učenicima priređivati u toj školi kazališne predstave. On

¹ Bojadžinski, Ognen: "Krleža i Makedonija", Prometej, Zagreb, 2005., str. 37.

² Antički grad u Makedoniji, na ušću Crne Reke u Vardar.

je u isto vrijeme i pisac prvih scenskih tekstova u Makedoniji. Doduše, sve što je Džinot napisao u obliku dijaloga vrlo je skromno i po obimu i po književnoj vrijednosti. Njegovi tekstovi nisu čak ni originalni po fabuli i idejama, već se radi o prijevodima, ili točnije "pomakedončenim" varijantama, izvjesnih poznatih ili nepoznatih sadržaja njegove tadašnje lektire.

Međutim, tradicija koju je započeo Džinot nekako se naglo i za duže vrijeme prekida. U dramskoj književnosti nema nikakvih pokušaja sve do kraja stoljeća. Generaciji Džinota pripada jedan od najpoznatijih makedonskih folklorista, Marko Cepenkov (1829.-1920.). Cepenkov je cijelog života sakupljao makedonske narodne umotvorine. Osim sakupljačkog rada napisao je i jednu dramu, *Crne Vojvoda*. Motiv je preuzet iz narodne poezije, točnije, napisana je po motivu iz života poznatog prilepskog vojvode Spira Crne. *Crne Vojvoda* je u nepotpunoj verziji bila objavljena u listu *Autonomna Makedonija*, u Sofiji 1903., neposredno poslije Ilindena³. Do danas je nerazjašnjeno je li ta drama izvođena. Zadatak da se obnovi što je Džinot započeo preuzeo je na sebe opet jedan učitelj – Vojdan Pop Georgiev Černodrinski. Njegov najpoznatiji i najpopularniji komad je *Makedonska krvava svadba* koji je napisao 1900. Prvo izdanje ove drame te iste godine, u posebnoj knjizi i predstave na pozornicama Sofije i drugih bugarskih gradova pobuđuju među makedonskim stanovništvom nezapamćeni interes koji traje i do dana današnjeg. Drama je kasnije, 1907. i 1928. doživjela još dva izdanja, a u 20 godina, koliko je prošlo od njezinog prvog do njezinog trećeg izdanja izvedena je više od tisuću puta. Godine 1968. realiziran je i umjetnički igrani film na scenarij Slavka Janevskog.

Zanimljivo je naznačiti da u vrijeme stvaranja te književnosti, i dalje, sve do 1944. ne postoji makedonski književni jezik. Još u 9. stoljeću makedonski jezik je uzet za osnovu prvog književnog slavenskog jezika. Ali dugovječno ropstvo makedonskog naroda razorilo je svaku mogućnost za stvaranje umjetničke književnosti. Jezik Ćirila i Metodija, te njihovih učenika Nauma i Klimenta zastario je i nije mogao dalje služiti kao sredstvo književne komunikacije. Obespravljen makedonski narod, pod tuđinskim jarmom, u složenoj i teškoj političkoj situaciji nastojao je izboriti svoje pravo u svojoj kući.

Grupe makedonskih đaka i studenata osnivaju 1892./'93. u Beogradu društvo Vardar, zatim 1902. u Petrogradu Slavjano-makedonsko naučno literaturno društvo. Društvo zahtjeva da Turska prizna makedonskim Slavenima status posebnog naroda s vlastitim književnim jezikom, samostalnom makedonskom crkvom, lokalnom izbornom skupštinom i lokalnom vlašću. Međutim, ništa od svega toga i Makedonci su rješenje potražili u Ilindenskom ustanku koji je ugušen u krvi nakon tri mjeseca.

Pet godina iza Ilindena Makedonci imaju Hurijet. Radi se o neuspjeloj mladoturskoj revoluciji koja je bila predvođena mlađim i progresivno orijentiranim turskim časnicima. Hurijet je trebao osigurati ravnopravnost među muslimanima i kršćanima i pružiti im jednake građanske i političke slobode.

³ Nakon Karpoševa ustanka (1689.), u Makedoniji dolazi do najvećeg protuturskog ustanka, 2. VIII. 1903. To je Ilindenski ustanak, koji je Balkanu donio i prvu republiku – Kruševsku republiku, koja je trajala 10 dana.

Balkanski ratovi (1912./13.) prekidaju proces unutrašnjeg konsolidiranja makedonskog nacionalnog pokreta i rezultiraju podjelom Makedonije. Makedonski narod pridružuje se balkanskim saveznicima u ratu protiv Turske očekujući poštovanje svojih žrtava i interesa. Pokušalo se na mirovnu konferenciju u Londonu poslati i makedonsku delegaciju da se založi za stvaranje makedonske države, ali bez uspjeha. Makedonija je podijeljena između Grčke, Srbije i Bugarske.

Nakon Prvog svjetskog rata u pirinskom dijelu Makedonije ideje Oktobarske revolucije su široko prihvaćene, veći broj općina nalazio se u rukama komunističkih uprava. Međutim, 1923. oborena je vlada Stamboliskog i ugušen je Septemvriski ustanak. Vlast preuzima ekstremna fašistička desnica. U zemlji se ubija pristaše ljevice, uveden je režim najgrublje eksploatacije stanovništva, onemogućena svaka aktivnost progresivnih snaga, a partijske su organizacije likvidirane. Tek oko 1927. ponešto oživljuje politička aktivnost lijevih snaga.

Godine 1925. u Beču je osnovana VMRO (unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija). Uživa podršku komunističkih partija i do 30-ih godina XX. stoljeća postiže zapažene rezultate u vardarskom dijelu Makedonije. Bugarski režim progoni pripadnike VMRO. Godine 1936. uhićeno je i osuđeno 60 najuglednijih članova Organizacije, čime je zapravo prekinuta djelatnost VMRO u pirinskoj Makedoniji. Rukovodstvo VMRO za egejsku Makedoniju je sa sjedištem u Solunu. Otvorena je mala tiskara u kojoj se tiska propagandni materijal na makedonskom jeziku i pokrenuto je ilegalno glasilo *Zemjodelsko zname* koje se također tiska na makedonskom jeziku. Uvođenjem Metaxasove diktature (1936.)⁴, ljevici je zadan težak udarac; njena je djelatnost stavljena izvan zakona. Čitavo je rukovodstvo VMRO uhićeno čime je ona bila obezglavljena i praktično likvidirana. Metaxasovom diktaturom počinje period bezvlašća. Najstrože je zabranjena upotreba makedonskog jezika, ne samo na javnim mjestima, već i u kućama, a uvedene su večernje škole za učenje grčkog jezika. Ni novine, ni časopisi koji su izlazili u to vrijeme nisu pomogli makedonskom narodu. Od 1919. u vardarskom dijelu Makedonije izlazi više novina i časopisa, ali na srpskom jeziku. Poslužili su kao moćno oružje za provedbu asimilacijske politike velikosrpske buržoazije. Kazalište u Skoplju po završetku prvog svjetskog rata davalo je predstave na srpskom jeziku, a i repertoar je trebao poslužiti režimu stare Jugoslavije. Takve prilike i uvjeti natjerali su veliki broj makedonskih pisaca da pišu svoja djela na tuđim – bliskim jezicima, kao što su bugarski, srpski, ruski. Bogata književnost je stvorena upravo na tim jezicima, za koje su se pisci opredijelili budući su to jezici njihovih sveučilišta i njihovog duhovnog formiranja. Ipak su se u predratnoj Jugoslaviji Makedonci uspjeli iskazati i kroz književnost. Težilo se socijalnom i nacionalnom oslobođenju i pod teškim okolnostima pojavila se književnost na makedonskom jeziku i makedonskim dijalektima. U poeziji pečat i jačinu toga doba nose stihovi Koče Racina. No poseban pečat toj književnosti daje *makedonska bitova drama*⁵ koja se i pored svih zabrana tadašnjeg režima uspjela probiti na scenu skopskog kazališta.

⁴ Metaxas, Joannis (1871.-1941.), grčki general i političar. Kao ministar rata 1936. raspustio je Parlament i uveo totalitarni režim.

⁵ Drama prepuna folklornih i narodnih elemenata; jezik, govor, običaji, sudbine, navike...

Najpoznatiji i najuspješniji autori makedonske drame iz tog razdoblja su: Vasil Iljoski, Anton Panov i Risto Krle, koji čine simbolični "avtorski triagolnik"⁶. Sva trojica pišu dramske tekstove na govovima svoga zavičaja.

VASIL ILJOSKI

Prvi veliki dramski autor između dva rata je Vasil Iljoski. Iljoski je rođen 20. XII. 1902. u Kruševu. Školovao se u Kumanovu i Skoplju gdje je i diplomirao na filozofskom fakultetu. Još je u gimnaziji počeo pisati drame – točnije kratke dramske tekstove poput jednočinki. Najpoznatija jednočinka iz tog učeničkog perioda je *Po maturata*, a prvi puta je izvedena 1922. Izvodili su je maturanti koji su svoju maturalnu ekskurziju pretvorili u putujući teatar, putujući i izvodeći predstave po nekim mjestima i gradovima u Srbiji.

Ohrabren prvim uspjehom (*Po maturata*) mladi učenik je napisao i svoj drugi tekst *Bura poradi elektrikata* – s humorističkom notom i već tada je Iljoski izmamio i dobre kritike i hvale u lokalnoj periodici. Istina, to je bilo skromno, ali dovoljan poticaj za nove pokušaje.

Početak 1926. Iljoski je započeo svoje prvo veliko dramsko djelo pod naslovom *Bežanka*. Nakon godinu dana – početkom 1927. dramski tekst je bio spreman za izvedbu na pozornici i igran je u kazališnoj sezoni 1927./1928., ali pod drugim naslovom – *Lenče Kumanovče*. Iako ga je publika oduševljeno primila, komad je ubrzo skinut s repertoara, što je predstavljalo rječitu pouku da se požurilo sa sličnim, za režim nepoželjnim repertoarskim "ekskurzijama". Tek desetak godina kasnije, u izvjesnim liberalnijim uvjetima, u samom kazalištu i izvan njega, makedonska dramska literatura ponovo dobiva pristup na pozornicu. Radnja u komadu se događa u prvom desetljeću XX. stoljeća, u Kumanovu. Iz naslova otkrivamo da se radi o djevojci koja bježi za momkom kojeg voli, ne želeći se udati za izabranika svojih roditelja. Lenče je zaljubljena u Boška – mladog siromašnog i poštenog zanatliju. Boško uzvraća ljubav bogataškoj Adži-Trajkovoju kćeri. Čini se da ih ništa ne može rastaviti. Međutim, obično biva da uz veliku ljubav idu i veliki problemi koji ometaju njezinu realizaciju. U ovom slučaju su to roditelji, tradicija, patrijarhalni zakoni. Lenka je ipak odluku donijela i bježi od roditelja za voljenim čovjekom. S time raskida sa zaostalim i primitivnim običajima i pravilima svojih roditelja. Adži-Trajko od jada puca u svoju kćer, ali na sreću promašuje. Ipak pobjeđuje ljubav. Adži-Trajko je predstavnik moćnih i bogatih, on je slika i prilika bezobzirne korupcije i lihvarstva, ali ga je Iljoski usprkos tome darovao i prirodnim humorom. Njegov izabranik za svoju kćer je tup, ali bogat. On njegovo stanje obrazlaže dosta duhovito:

*E, ako bil malce tevekelija, ta... Pa gospod ne dava dva dobra na edno mesto; em pari, em pamet. Tamu malku skusil od pamet, ama pari mnogu dal. Mnogu.*⁷

⁶ Lužina Jelena: Makedonskata komedija i nejinite balkanski "vrski", str. 156, [predavanja na XXXIX. međunaroden seminar za makedonski jazyk, literatura i kultura, Skopje, 2007.]

⁷ Iljoski Vasil: *Begalka*, str. 28, Prosveta, Skopje, 1968.

Trajka nazivaju kožoder, on uživa u tuđim mukama i zgrće bogatstvo. I dok je on od bogatstva silan, narod se na drugoj strani opija, jer kažu – život je nezamisliv bez toga, nemoguć, to je moranje. Ali taj ispaćeni narod ipak živi u nadi.

Ovako se nada Tripko:

*Pred pet godini imavme vostanie, Ilinden, sega Juriet, utre ke dojed drugo... Taka, najposle, ke dojde i za nas bel den.*⁸

Kada se ove riječi izgovore na sceni tada su upućene mnogima i upravo zbog njih je *Begalka* skinuta s repertoara. Čak je i njihov autor zbog njih izgubio posao i na neki način protjeran u Plevlje, a potom i Aleksinac. Ipak u toj sezoni *Begalka* je bila najgledanija predstava, a to potvrđuju statistički podaci kojima raspolaže *Godišnjak* skopskog kazališta. Iz *Godišnjaka* se vidi i to da su mnoga poznata dramska imena toga doba po gledanosti bila iza *Begalke* Vasila Iljoskog. Navodim samo najpoznatije: *Pečalbarite* Antona Panova, *Koštanu* Bore Stankovića, *Podvalu* Milovana Glišića i *Dr Branislava Nušića*. *Begalka* je osvojila publiku ponajprije zahvaljujući komičnim scenama i živom – narodu razumljivom govoru. Izgleda da je narodu u tom trenutku nacionalno bilo ispred umjetničkog. Zasluge za postavljanje *Begalke* pripadaju tadašnjem upravitelju kazališta – Karadžiću i Dr. Dušanu Nedeljkoviću, tadašnjem profesoru Skopskog fakulteta i privremenom vršitelju dužnosti direktora skopskog kazališta. Zanimljiva je i činjenica da je ovaj prvi komad između dva rata negativno ocijenjen s muzičkog aspekta. U Skopskom glasniku Todor Skalovski je pisao:

Vednaš vo početokot ođ svoite izlaganja ke morame da priznaeme, deka vakvite dela pišuvani od poznati pričini, ja pogađaat pred se muzičkata kultura, go pogađaat razvivanjeto na muzičkiot vkus na našata publika, a što je najlošo tokmu na onaa publika od čija sredina i poniknala ovaa muzika.⁹

U makedonskoj književnosti nešto slično *Begalki* nije do tada napisano, tako da Iljoski takovo djelo nije mogao čitati, ali je zato vrlo bogata realistička tradicija u dramskoj književnosti ostalih jugoslavenskih naroda. Otud vjerojatno folklorni izraz u *Begalki* i moguća je zanimljiva paralela s *Koštanom* Bore Stankovića i *Zonom Zamfirovom* Stevana Sremca.

Begalka, prvi veliki komad Vasila Iljoskog nosi uglavnom oznake tipične folklorne kazališne igre, ali u njemu ima i satiričnih elemenata, koji mu daju i izvjesnu socijalnu notu. Motiv komada je inače poznat i često obrađivan u književnosti, pa i u dramaturgiji ostalih južnoslavenskih naroda. To su ljubavne nevolje dvoje mladih koji nailaze na teškoće zbog različitog socijalnog položaja. Iljoski sukob rješava blagim raspletom, sretnim završetkom, jer je iznad svega komediografski orijentiran. Iz predgovora kojeg je napisao Boško Smačoski povodom izdanja *Begalke*, kao samostalne knjige, iz 1968. vrijedi izdvojiti dvije slijedeće izjave:

⁸ Isto, str. 67.

⁹ Aleksiev Aleksandar: Osnovopoložnici na makedonskata dramska literatura, str. 152, Kultura, Skopje, 1976.

Napišana vo vreme i pod režim na totalno osporuvanje na makedonskata nacionalna i kulturna samobitnost, napišana na eden od makedonskite dijalekti, *Begalka* ne e samo literatura, taa e i istorija.¹⁰

Avtorot *Begalka* ja ima krsteno komedija. Da, toa e komedija na životot, no tragedija na čovekot. Možebi najdobro će bide ako glasi: *Begalka* – komedija i tragedija vo pet čina.¹¹

Ipak najznačajnije djelo Vasila Iljoskog je komedija *Čorbadži Teodos*. Radnja se događa u Skoplju, u tursko vrijeme, jednog jesenjeg dana prije podne. Gazda Teodos je bogati trgovac i lihvar. Trebao je rano ustati i poći u vinograd Arse bakalina. Arso mu je dužnik, nije vratio dug u roku i zbog toga mu je Teodos odredio uzeti vinograd. Sat je stao i u kući je zavladao panika. Nisu sigurni je li rano ili kasno za probuditi gazdu. Svakako je naopako. Njegova žena Paraskeva ostarjela je i uvela prije vremena. Sve je to od teške muke da u svemu ugodi svome mužu. Mirila se ona s tim i smatrala da je to njena dužnost i sudbina. Boje ga se i sluškinja Naca i sluga Spiro. Spiro odlazi do Arse da provjeri vrijeme i da mu kaže da sačeka Teodosa. Tomče se također boji oca, ali je prikupio toliko snage da ga moli za blagoslov, tj. odobrenje da oženi siromašnu Stojanku. Teodos za to ne želi čuti i odlazi u vinograd. Čekajući Teodosa vidio je Arsa cigane i čuo njihov problem i namjere. Cigani čekaju žrtvu. Rodilo im se dijete i tko prvi naiđe bit će kum – takav je običaj. Čuvši to Arsa im je odredio namjestiti Teodosa. Teodos je uhvaćen u klopku. Arsa je sve dobro izrežirao i Teodos postaje ciganski kum. Ne može se Teodos s tim lako pomiriti, da bi si olakšao uzima bocu i opija se. Prvi put Teodos razmišlja naglas o životu i shvatio je da i najsilniji, najčistiji, najponosniji, odjednom mogu pasti u blato života. U čudnom veselju nalaze Teodosa žena i sluškinja, koje su donijele ručak, a potom i sin Tomče koji se opio i dolazi posljednji put tražiti očev pristanak. Bakalin Arsa je na kraju sve fino sredio. Nagovorio je Teodosa da pristane i dade sinu blagoslov da oženi Stojanku, a da Tomče preuzme kumstvo na sebe. Tako je i bilo i sve se dobro svršilo. Vasil Iljoski je razvio radnju vrlo dobro, od početka do kraja i tako stvorio živu komediju. Osim toga mnogo je pitanja o životu uopće i time je djelo još životnije. Iljoski nam otkriva mnogo toga što nose običaji i sudbina zaostalih, patrijarhalnih, primitivnih sredina. Žene kukaju i ispovijedaju se jedna drugoj o tome kako su ih udali za one koje nisu ni vidjele, ni čule. Svjesne su, da i njihovi muževi možda nose u srcu druge žene, pa otud često divlja bijes na ženu. Iljoski na pozornicu dovodi i seljaka, seljak je zauzeo mali prostor, (svega četiri stranice) ali i to je dovoljno da ga skine od glave do pete i prikaže njegov obespravljen položaj, jad i bijedu. Seljak se žali Arsi:

*Begot te dere so desetok i so drugi davački, pa poljakot, pa zaptii...*¹²

Ironijski zvuči seljak, kad kaže da se opija od dobrote i silne krasote. Seljaku nigdje nije dobro, Arsa suosjeća s njim i kaže:

¹⁰ Iljoski Vasil: *Begalka*, str. 3, Prosveta, Skopje, 1968. [iz predgovora – Boško Smačkoski]

¹¹ Isto, str. 4.

¹² Iljoski Vasil: *Čorbadži Teodos*, str. 128, izbor I., Makedonska knjiga, Skopje, 1978.

*Što veliš, našeto ti e kako vo pesnata.
 Idi u gora – vuci,
 slezi u selo –Turci,
 vlezi u crkva – svetci,
 izlezi vonka – slepci,
 vlezi u kuća – bui,
 izlezi vonka – mui.¹³*

Muče seljaka i tefteri u kojima je sve trostruko. A čitati ne zna, jer da zna bio bi pop. Ne može ni seljak sve to izdržati, mora se i on na nekome iskaliti, a to je žena – žena je kriva za sve.

Po svemu ovome dade se zaključiti da *Čorbadži Teodos* nije obična komedija, ironija i satira raspiruju socijalni ton i daju ovoj drami ritam i melodiju. Teodos je bio čudna narav, čistunac i samoljubiv.

Bio je bolesno pedantan. Da je takav progovara Naca:

Ako sretne Gupci ili siromav, selanin, nosot go zatnuva, dišenjeto go zapira...¹⁴

I najmanja mrlja bi ga izludila. Znao je reći:

Mala! Mala rabota, golema sramota.¹⁵

Zbog takvih je sitnica dvije vjerenice ostavio. O tome ovako govori njegova žena Paraskeva:

Prvata mu donesla v kafe muva, padnala vo fildžanot, a ne videla. A toj: "Ne mi go ispila čavka mozokot, da zemam takva, pa da me rani so muvi" ... Na drugata svršenica i videl žolto vo uvoto. "Koga taa taka gi čisti svoite uši taka ke ja čisti i mojata kuća!"¹⁶

Komedija *Čorbadži Teodos* najprije je imala naslov *Nagazio čovek*. Motivski je slična *Begalki*. Radi se o sukobu generacija, sukobljavaju se staro i novo. I to prije svega pogledi, nazoni, shvaćanja. Čak je i ambijentalno slična *Begalki*. Vasil Iljoski je i od Adži-Trajka i od Teodosa uz svu njihovu krutost, primitivizam, krajnost, ipak na kraju kreirao likove koji zbog smiješnog čitatelju i publici postaju simpatični. Odmah uz Teodosa, a po mišljenju nekih kritičara i iznad njega stoji lik šaljivdžije Arse, sitnog *bakalina* i dužnika. Ekspozicija u komadu kao da teče u dva pravca: u jednom je splet situacija što proizlaze iz ljubavi Čorbadžijskog sina Tomčeta i samardžijske kćeri Stojanke, a u drugom situacije proizlaze iz Arsinog režiranja kumovanja na sreću. Ova komedija doživljava tri jezične verzije: najprije je napisana na srpskom jeziku. Osim te verzije postoje još dvije – makedonske. Na skopskom dijalektu je komedija prvi put igrana u Skopskom kazalištu u travnju 1937. Zanimljivo je da je to prvi dramski tekst kojeg su Makedonci imali prigodu pogledati u novonastalim okolnostima vlastite državnosti u Narodnom kazalištu u Skoplju 1945., dakle, u nacionalnom kazalištu.

¹³ Isto, str. 128.

¹⁴ Isto, str. 113.

¹⁵ Isto, str. 115.

¹⁶ Isto, str. 104.

Nakon *Čorbadži Teodosa* Iljoski je vrlo intenzivno nastavio s radom i ubrzo je napisao još dva dramska djela, ovaj put na srpskom jeziku. To su *Biro za nezaposlene*, aktualna socijalna drama koja zbog neskrivenih političkih aluzija nije izvedena, iako je bila uključena u repertoar skopskog kazališta u sezoni 1939./'40., i druga drama je *Učenička avantura*, izvedena 21. I. 1941. *Biro za nezaposlene* po ideji i socijalnom pristupu prva je drama tog tipa u povijesti makedonske dramske književnosti. Njen motiv je društvena nepravda, osuda kapitalističkog uređenja, protest protiv bezdušnosti eksploatatora.

U drugom poslijeratnom periodu, u periodu slobodnog razvoja makedonske književnosti, Vasil Iljoski je napisao dramu *Dva sprema eden*, komediju izvedenu 1952. To je prva makedonska komedija sa suvremenom temom. Iljoski u njoj pokušava koketirati s aktualnim prilikama u zemlji, a naslov se odnosi na nogometni rezultat. Slijede: *Čest*, 1953.; *Kuzman Kapidan*, 1954.; *Mladi sinovi*, 1955., – to je istovremeno i prva dramska emisija za Radio Skopje; *Dopirni točki*, 1959.; *Okrvaven kamen*, 1968.

Možemo zaključiti da su osnovne preokupacije u radu Iljoskog, bitova drama i komedija čije je zajedništvo prošireno na blisku ili dalju prošlost. Zanimljivo je čuti što je o njegovom dramskom opusu rekao Miodrag Drugovac:

U svom dramskom opusu, iako ne uvijek s istim ambicijama i istim stvaralačkim rezultatom, Vasil Iljoski je obuhvatio tri različite društvene epohe u povijesti makedonskog naroda: epohu otomanske vladavine..., epohu kapitalističke, monarhističke Jugoslavije i, napokon epohu NOR-a i socijalizma.¹⁷

Njegova djela su snaga koja zrači humanizmom, vjerom u čovjeka i njegovu pobjedu. Izgleda da je Iljoski iz svojih književnih djela crpio snagu za svoj život koji je potrajao dugo – sve do 1995.

ANTON PANOV

Drugo veliko ime makedonske dramske književnosti između dva rata je Anton Panov. Panov je rođen u Dojranu 13. IV. 1905. u siromašnoj ribarsko-trgovačkoj obitelji. Osnovnu školu polazio je u Dojranu i Strumici. Godine 1916. Dojran je bombardiran i srušena im je kuća. Tada je obitelj Panova prešla u Strumicu i otada je to njegov drugi rodni grad. Prva četiri razreda gimnazije završio je u Strumici, a od petog do osmog razreda uči u Beogradu. Međutim, gimnaziju nije završio. Otac nije imao razumijevanja za njegovo obrazovanje, prestao mu je slati novce i Anton Panov je bio prisiljen zanemariti učenje i naći posao. U to vrijeme Panov pohađa i glazbenu školu u Beogradu. Učio je violinu i solo pjevanje. Nakon prekinutog gimnazijskog školovanja počeo je pjevati u zboru Beogradske opere, gdje ostaje punih 13 godina – sve do 1936. kada *Pečalbari* doživljavaju uspjeh. Do scenske realizacije ovog popularnog djela prošlo je čitavo desetljeće od trenutka kada se gimnazijski učenik Panov pojavio u književnosti. U početku piše pjesme u prozi koje podsjećaju na indijskog pjesnika – Tagoru. U njegovoj ostavštini nalazi se 16 ili 17 pjesama uz objavljenu "Vrni se vo dom" (*Luč*, 1937.), ali bez pjesničkog značaja.

¹⁷ Drugovac Miodrag: *Makedonska književnost*, str. 150, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Godine 1928. Panov je napisao i svoju prvu pripovijetku i objavio u listu *Pravda*, a radi se o pripovijetki "Rodendenot na Serjoža Jegorkin". Nakon toga nastavlja s pisanjem pripovijedaka, a to su: "Go jadele bolvi" (1929.), "Tinka" (1930.), "Ordenot Sveti Sava od petti stepen" (1932.), "Beda vo kolibata" (1938.) i dr.

Panov je počeo pisati i roman *Živi grobovi*. Konzultirao se s tada prilično popularnim beogradskim piscem Dušanom Nikolajevićem, kojeg je često susretao u kazalištu. Predao mu je neke svoje rukopise i Nikolajević mu je rekao da ima smisla za dijalog i da pokuša napisati dramu. Dao mu je i savjet da opisuje materiju koju poznaje, da piše o svom podneblju i o životu svoga naroda. Nakon tog razgovora Panov se zamislio i gledajući s tog aspekta svoj nedovršen roman učinio mu se neuvjerljivim i šabloniziranim. Svi ti pripovjedački tekstovi nisu ni blizu toliko vrijedni za makedonsku književnu povijest u usporedbi s njegovim dramama, a prvo mjesto među njima zasigurno pripada drami *Pečalbari*.

Kako je došao do motiva za dramu *Pečalbari* Anton Panov piše:

Noќе, po pretstavite na teatarot vo Belgrad, vraќajќi se peški vo svojot stan nekade na Čubura, se soočuvav so životot na mojite zemjaci, pečalbarski rabotnici po belgradskite lebarnici, ispieni i beskrvni od nespjenje i od naporna rabota od noќ do noќ. Dojdov vo poblizok dopir so niv i se zainteresirav za uslovite na nivniot život i rabota.¹⁸

Sjetio se Panov savjeta Nikolajevića, i pečalbarski radnici, ljudi iz njegovog kraja, koje je i osobno poznao postat će glavni likovi njegove drame.

Kostadin ne želi u pečalbu. Siguran je da mu neće donijeti sreću. Zna on da mu se ni otac nije živ vratio. Ali, tako gubi ono što najviše voli. Voljenu ženu dobiti neće jer njezin otac daje kćer uz nečovječan uvjet prodaje. Mora kupiti vlastitu ženu i tako riješiti socijalni konflikt. Odlazi da bi se nakon pet godina razbolio i umro od tuberkuloze. I sada se nameće osnovno pitanje: Tko je kriv za tragediju pečalbara Kostadina?

Godine 1933. Panov je predao dramu Narodnom teatru u Beogradu, ali uprava nije pokazala nikakav interes. Režiser toga teatra bio je Velimir Živojinović Masuka i jedini je on pokazao zanimanje za dramski prvenac Antona Panova. I pored njegova glasa *Pečalbari* je odbijena. Godine 1935. Masuka je imenovan upravnikom skopskog teatra i tada je tražio dramu *Pečalbari* s namjerom da je izvede u Skoplju. Masuka je odredio da učini jedan vrlo interesantan i za *makedonsku književnost između dva rata presudan potez – da prikaže djelo od makedonskog autora na makedonskom jeziku*. Probe su trajale čitavih pet tjedana, što je predstavljalo izuzetak u dotadašnjem radu ovog teatra, koji je svaki utorak pred publiku izlazio s novim komadom. Makedonsko oro i pjesme koji su letjeli scenom razgalili su srca mnogobrojnih posjetitelja i učinili ih gordijim. Prezentirajući takvo djelo Panov je automatski uspostavio trajniji kontakt s publikom. Zato su najšire narodne mase prihvatile *Pečalbare* kao vlastito djelo. Tadašnji upravnik skopskog kazališta Velimir Živojinović Masuka prisjećajući se izvedbe *Pečalbara* napisao je:

¹⁸ Stalev Georgi: Makedonskata drama među dvete svetski vojni, str. 263, [predavanja na XVI. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura, Skopje, 1983.]

Dotogaš pretežno upaten kon puplikata vrbuvana od činovničkite redovi, teatarot so ova delo go privleče vo gledališteto domašniot svet i toa ne samo onoj bogatiot, od čaršijata, tuku i onoj malečok svet od periferijata, pa privlečen i osvoen toj vo se pogolem broj gi posetuvaše i drugite teatarski pretstavi, zašto teatarot se zdobi so negovata doverba.¹⁹

Na premijeri *Pečalbara* oduševljena publika tražila je da se na sceni pojavi autor, Panov umjesto da se zahvali svima onima koji su pridonijeli realizaciji njegovog dramskog prvencu, napravio je skandal, izjavljujući da nije zadovoljan s glazbom u komadu, koju je komponirao Stevan Šijački i traži da se kompozitoru umjesto 5% isplati samo 3%. Šijački je komponirao muziku samo za skopsku izvedbu, na tome je inzistirao Masuka, a muziku za izvedbe Narodnog teatra u Beogradu i drugim teatrima u Jugoslaviji za dramu *Pečalbari* komponirao je Josip Slavenski.

Povodom prikazivanja *Pečalbara* list *Pravda* objavio je karikaturu s vrlo indikativnim tekstom:

Ako ne bude *Pečalbara* teatar će i sam morati poći u pečalbu.²⁰

Skoro svi tadašnji skopski listovi dali su širok publicitet ovoj izvedbi i prilično pohvalno govorili o dramskom prvijencu Panova.

Predstava je nakon toga igrana po svim većim mjestima u Makedoniji i na Kosovu. U Srbiji su dramu imali priliku pogledati žitelji Beograda, Niša, Kragujevca, Pančeva. A o popularnosti drame na čitavom Balkanu svjedoče i izvedbe u Sarajevu i Banja Luci. Godine 1938. Panov je dobio i nagradu Kraljevske srpske akademije. Ova renomirana znanstvena institucija, 8. III. 1938. obratila se Panovu s pismom u kojem mu kažu da je nagradila njegovo djelo *Pečalbari* s 1500 dinara.

Zanimljivo je spomenuti i jednu od rijetko negativnih kritika, Velibora Gligorića koji se osvrnuo na beogradsku izvedbu *Pečalbara*, oštro napadajući zatupljenost socijalne oštrice u djelu. Gligorić piše:

Moramo odmah istaknuti da Panović nije uspio sa dovoljno širine i dubine zahvatiti gorljiv problem pečalbe... Njegova drama ostavlja utisak da se u pečalbu odlazi uglavnom radi običaja, zbog tradicionalnog rituala žitelja naših južnih krajeva i zbog ljubavnih žrtvi.²¹

Vladar scene između dva rata s cijelim nizom komedija bio je Branislav Nušić, a nakon predstave *Pečalbari* izjavio je:

Ovaj Panović je čudo od pisca. Dosada su svi mladi početnici počinjali – prvi čin silno, drugi kako-tako, treći slabo, a u četvrtom ih nigdje nema. A ovaj Panović je postupio kao zreo pisac i na kraju sve pobijedio.²²

¹⁹ Drugovac Miodrag: *Makedonskata literatura [od Misirkov do Racin]*, str. 108, Prosvetno delo, Skopje, 1975.

²⁰ Aleksiev Aleksandar: *Osnovopoložnici na makedonskata dramska literatura*, str. 200, Kultura, Skopje, 1976.

²¹ Isto, str. 206.

²² Isto, str. 225.

Sljedeći podaci još bolje ilustriraju bljeskav uspjeh *Pečalbara*. Iako je prikazana pred kraj sezone doživjela je 37 predstava s 11305 gledatelja, dok je npr. u istoj sezoni *Gido J. Veselinovića* imala 13 predstava i privukla 6709 gledatelja. Slijedeće sezone (1936./37.) *Pečalbari* su na vrhu liste najgledanijih predstava sa 17 izvedbi i 7739 gledatelja. Nušićevog *DR* u ovoj sezoni gledalo je 3916 gledatelja.

Anton Panov je 1936. iz Beograda prešao u Dojran, gdje je kao mlinar i zemljoradnik nastavio književni rad. U Dojranu je nastalo i njegovo drugo dramsko djelo pod naslovom *Stega*. Djelo je započeto u ljeto 1936, a završeno u jesen 1938. *Stega* nije ništa drugo nego izljev revolta i to ni više ni manje nego protiv najviše financijske oligarhije koja u svojim rukama drži cjelokupnu svjetsku privredu, upravljajući sudbinom naroda onako kako žele, izazivajući krize, sukobe i ratove. Interesantno je da je veliki dio dijaloga u ovoj drami "posuđen" iz novina koje su pisale o najrazličitijim korupcionaškim i sličnim aferama. Dominantan je jedan izrazito feljtonski pristup, tako da više sliči na skicu nego na razvijeno i osmišljeno dramsko djelo. Anton Panov je mnogo kasnije tvrdio da ova njegova drama zbog svoje revolucionarnosti nikad ne može biti izvedena i objavljena. Točno je to, ali je isto tako točno da je za sve to nedostajalo umjetničke snage djelu.

Od listopada 1941. pa sve do 15. I. 1944. Panov je radio kao asistent režije u Sofijskom teatru. Sve to vrijeme bio je običan pijun u tuđim rukama. Nakon rata Anton Panov napisao je još dva prozna teksta. To su: pripovijetka "Čapa", napisana 1946. i pripovijetka "Beluši" napisana 1952.

Druga dramska djela Antona Panova – *Pilikatnik* (1948.), *Prerodeni* (1949.) i *Gradinar* (1958.), ostala su dosljedni kritičari negativnih pojava u životu. Sva ta djela ostala su u sjeni *Pečalbara*.

Desetak godina (1947.-1958.) živio je Panov u Novom Sadu. Tu je preveo na srpski jezik svoj dramski prvijenac *Pečalbari*. U Skoplje se vratio 1958. i izvjesno vrijeme radio u Sekretarijatu za kulturu. Deset godina kasnije, 28. VIII. 1968. umire u Strumici. Za Panova je rečeno da:

spađa među one prilično retki literaturni dejci koji su edno od svoje prve delo uspevaat da se iskačat na najgornite skali na priznanieto i uspehot, no koji tokmu poradi ova ja doživuvaat neradosnata sudbina se što će napišat podocna da ostane vo senkata tokmu na edno vakvo nivno delo.

Toa na Anton Panov mu se sluči so dramata *Pečalbari*.²³

RISTO KRLE

U razdoblju između dva rata u makedonsku dramsku književnost ulazi i jedan obučarski radnik. Neškoloivan, ali načitan obogatio je dramsku književnost za nekoliko vrijednih dijela. Taj čovjek je Risto Krle. Rođen je u Strugi 3. IX. 1900. u zanatskoj obučarskoj obitelji. U Strugi završava osnovno školovanje i prvi razred gimnazije, 1912. – za vrijeme otomanske vlasti. 8. X. 1912. savez četiriju balkanskih država (Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka) započinje I. balkanski rat, s ciljem da

²³ Stalev Georgi: Makedonskata drama među dvete svetski vojni, str. 262, [predavanja na XVI. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura, Skopje, 1983.]

Turke protjeraju u Malu Aziju i da se konačno oslobode turskog jarma. U tome su i uspjeli, ali sada im se nametnuo novi problem – podjela Makedonije, zbog čega počinje i II. balkanski rat. Sva ta politička previranja pogodila su i mladog Krle koji je morao čekati pune četiri godine da bi se upisao u drugi razred gimnazije, to je godina 1916., a tada je I. svjetski rat. Te godine Krle završava 2. razred gimnazije, u periodu bugarske okupacije. Od 1916.-1918. radi kao općinski pisar, a nakon izgubljene službe radi kao obučarski radnik. Od početka 1920. do veljače 1924. Krle je sudjelovao u radu amaterskog kulturno-teatarskog i sportskog društva Crni Drim.

Nakon odslužene vojske u srpnju 1925. mladi obučar završava u Albaniji, gdje ostaje više od godine dana radeći kao obučar u Podgradecu. Nakon Podgradeca vraća se u Strugu (1926.) i radi kao pisar i administrativni službenik, sve do godine 1929. Te godine je otpušten s posla i opet se vraća obučarskom zanatu. I pravo u Podgradecu Krle i dobiva inspiraciju za svoj prvi komad.

Evo što on sam kaže u predgovoru svog prvog komada *Parite se otepuvačka*:

Letoto 1925. godina, eden selanec od bliskoto selo Alarup dojde da kupuva čevli i se razbira, skapi. No, selanecot vednaš naglasi deka bara nešto evtino – za umreni. Koli go pogledna i vednaš konstatira deka selanecot e dlaboko vozbuden i prenesuvajki se i na nego bolkata, se zainteresira: "Mlad čovek li e"?... Alarupecot dlaboko vozdivna i reče: "Eh... nesreka!..." I kako da sakaše da me olesni go opiša slučajot. "Po dvaeset godini pečalba vo Amerika, božem za pusto poarno, deteto si doada doma... Ta, barem da dojdeše pravo doma ništo lošo, nemaše da mu se sluči, tuku nesreka go nateruva da odi prvo kaj sestra mu vo Potkožan. Prvo so nea da se vidi, popravo da ja zeme i zaedno da odat kaj nego doma, pri pusti mu tatko i majka, za da bide pogolema veselbata. Ovaa pak da bide sprečena go pušta brata si sam da odi i uverena deka nema da go poznat. "I mene ako ne mi se kažeše nemaše da te poznam" – mu rekla na brata si, i mu preporučala da ne im se kažuva do utredenta koga će dojde i taa. "Ako te poznaat nikomu ništo, a ako ne te poznaat, će dojdeme i mie, će se pošeguvame so tateta i mama što ne te poznale i će bide poveseo". I deteto taka napravuva. Doada snošti doma i ne im se kažuva na starite. I tie, za parite, go otepuvat so sekira. Denes pak doada sestra mu... Taka se naučuvaat kogo go otepale i starata pađa od damla, a stariot se samoubiva so nož v srce... " – reče so plačenje mušterijata.²⁴

Krle je trebalo još mnogo godina da tu tragediju književno realizira i pripremi za scensko izvođenje. Drama *Parite se otepuvačka* je započeta 1932., prepravljena i uništavana, konačno je završena u srpnju 1957., a premijernu izvedbu je doživjela 27. XII. 1958. u skopskom kazalištu.

Velimir Živojinović Masuka pročitavši tekst drame izjavio je:

Pročituvajki go tekstot po preporakata na lektorot (Slobodan Jovanović) bev prijatno iznenađen i od vodenjeto na dramskoto dejstvie i od konciznosta na izrazot i od skladnosta na kompozicijata, a posebno od dobro vodeniot dijalog, prirodan, nenategnat i funkcionalan poradi što so nenaporna sigurnost se ocrtuva likovite i nivnata psihologija... Bev spremen, bidejki dramata vo mnogu što mi se dopadna, vednaš da ja stavam na repertoarot...²⁵

²⁴ Krle Risto: *Parite se otepuvačka*, str. 294, [izbor drami], Makedonska kniga, Skopje, 1972.

²⁵ Aleksiev Aleksandar: *Osnovopoložnici na makedonskata dramska literatura*, str. 246, Kultura, Skopje, 1976.

Ali Masuka je ipak tražio od Krle da u zadnjem činu napravi "malu izmjenu", tj. da budu svi zdravi i živi. Masuka je to ovako obrazložio:

Ubistvoto na sopstveniot sin e surov čin koj vo raskazot ili pesnata, kade toj čin go gledame samo so fantazijata, može da se primi so pomal psiholoski otpor. Mo na scenata, kade toj se odigruva pred našite oči, vakviot čin predizvikuva grozomnost koja go briše vpečatokot na estetsko doživuvanje...²⁶

Prije rata drama se i prikazivala s krajem da budu svi zdravi i živi, a nakon oslobođenja vraćena je njezina originalna verzija. Do Drugog svjetskog rata drama "Parite" *se otepuvačka* prikazana je u skopskom kazalištu, u zapadnoj Makedoniji i u nekim južnim dijelovima Srbije.

U književno-povijesnoj i kritičkoj literaturi postoje različita mišljenja o dramskoj istinitosti i njezinom tragičnom finalu. Krle je s tim doveo mnoge u dileme i dao im misliti –upravo o dramskoj istinitosti. Netko će reći: "Smiješno, nestvarno i životno neistinito ispada otac Mitre koji ubija radi novca, a ranije je prikazan kao skroman zemljoradnik, dakle ničim nije eksponiran kao pohlepna osobnost koja bi tako brzo i lako od čovjeka postala zvijer." Drugi će pak kazati: "Očigledno je da se ova scena inzistira na totalnom rastrojstvu – umnom, duševnom, moralnom itd. Ali to rastrojstvo kad je u pitanju Mitre djeluje neprirodno i umjetnički naivno."

Istinitost može izgledati daleko i nestvarno jer jako se teško prosječan čitalac može pomiriti s tim da su otac i majka – radišni i čestiti ljudi, preko noći postali beskrupulozni zločinci. Ali bez obzira na sve ima tu još nešto; Krle je želio reći da se je sa sudbinom opasno igrati, i da je sa životom nedopustivo zbijati šale. Moralna pouka je u tome: svaka šala ima lice i naličje – kraj igre je često nepoznat. Smiješno na početku, na kraju donosi suze. I upravo ta nepredvidljivost treba služiti kao opomena. Sam naslov govori da Krle nije ni mogao voditi drugačije radnju i ona je upravo zbog toga morala teći tako od naslova do raspleta. U osnovi dramskog je pobuda za lakomošću. Odnosno, lakomost je sila zbog koje do jučer dobri ljudi postaju prijestupnici, sudionici jednog strašnog – životinjskog čina. I zato sva ona razmišljanja prije navedena ipak ne odgovaraju ovoj situaciji. Uistinu se radi o situaciji koja je pobijedila, psihološkom momentu u kojem se otac Mitre vjerojatno nikad ranije nije našao i zato je sve do tada bio skrušeni zemaljski čovjek. Prvi put njegove oči gledaju toliki novac i kako će reagirati nitko ne zna, pa čak ni on sam.

Mitre: "Mene mi se izmeša umov!... Ova e para!... Para e ne e igračka"!

Mitre: "Ovoj ima otepano nekogo za da dojde do ovie pari! A koga toj mažel nekogo da otepa što jas ne bi otepal nego i da stanam bogat čovek? Kako gi spečalil – taka neka gi zagubi! Sekirata na ova kuče"!²⁷

Njegovo pravo ja otkrila je situacija koja je na sreću ili nesreću nastupila tek tada. Koliko god to izgledalo umjetnički nezrelo i naivno pobijedio je apsurd. A značajna djela evropske moderne upravo su sazdana na apsurd. Isti motiv neprepoznavanja nalazimo u *Nesporazumu* kod Alberta Camusa, a 1935. u skopskom kazalištu je izvedena drama poljskog pisca Karola Huberta

²⁶ Isto, str. 247–248.

²⁷ Krle Risto: *Parite se otepuvačka*, str. 99, [izbor drami], Makedonska kniga, Skopje, 1972.

Rostworowskog naslovljena *Iznenadenje Anteka Šivala* koja je po motivu dosta bliska s dramom *Parite se otepuvačka*. Velimir Živojinović-Masuka je poznavao mentalitet skopske publike, bojao se on njihove reakcije i zato je vjerojatno i tražio od Krle drugačiji kraj drame. Jer ono što govori Sofre, znao je Masuka, da više i podržava cijeli makedonski narod:

*Za naš čovek ne se čulo nešto lošo, nitu sega, ni oti pak vo turskoto. Naš čovek ni oti ukral, ni oti otepal..., I ako otepal za pari ne...*²⁸

Oduševljeni makedonski studenti u Zagrebu napisali su kolektivno pismo Krli:

Veliko oduševljenje izazvala je kod svih naših studenata i intelektualaca vijest u Politici da je naš čovjek bez ijednog razreda gimnazije, ali zato načitan, napisao dramu koja obrađuje naš život. Svojim prvim djelom, koje neće biti i zadnje, vi se ubrajate u plejadu naših budućih književnika... Pojava *Pečalbara* i sada vaše drame *Novac je ubojstvo* jasno pokazuje kako se mora pisati i kakve motive moraju oblikovati naša književna djela.²⁹

Nakon oslobođenja *Parite se otepuvačka* prikazuje bitolski teatar kao svoju prvu predstavu, zatim je prikazuje Omladinski teatar iz Skoplja, zatim Teatar Narodnosti (albanska grupa) i Narodni teatar iz Titovog Velesa. Za razliku od Antona Panova koji nakon *Pečalbara* nije napisao ni jedno značajnije dramsko djelo, Risto Krle je obogatio makedonsku književnost s još nekoliko folklornih i socijalno angažiranih komada, među kojima valja izdvojiti *Anticu* i *Milioni mačenicici*. Drugog siječnja 1940. prvi put je izveden u skopskom kazalištu komad u četiri čina – *Antica*. Prije ovog komada Krle je napisao dramu *Milioni mačenicici*, ali do premijere je došlo tek 15. X. 1940. *Antica* je bez oca i pravo na njen život ima ujak. Ujak je pokvareni materijalista koji je već ranije prodao vjeru i prešao na grčku stranu. *Anticu* daje starcu, točnije, prodaje je za deset napoleona. Prvo zlo u *Antici* su konzervativno-patrijarhalni običaji i žrtva tih običaja je *Antica*. Ali ne samo da je izabranik njenog ujaka mnogo stariji već je i Grk. To je drugo zlo – odnarođivanje makedonskog naroda. Narod na to mučno gleda i ne miri se. Ipak pravda pobjeđuje, Ilija uz pomoć arnauta odvodi *Anticu* sa same svadbe.

Ideju za *Milioni mačenicici* Krle je našao u Ošišanom ježu kroz jednu karikaturu. Ali i bez toga bi Krle vjerojatno stvorio takvo djelo, jer je i on sam bio jedan od milijun mučenika. Naime, Krle se 1929. opet vraća obučarskom zanatu. Otvorio je vlastitu obučarsku radnju, ali 1959. dolazi do proboja industrijske robe iz kapitalističkog svijeta i Krle ne može opstati. Prvotni naslov djela je *Bata*. Kao takvo djelo se nije moglo izvoditi. Masuka je tražio da se izmjeni naslov i da se posvuda izbriše ime *Bata*. Djelo se nije smjelo izvoditi zbog toga jer je firma *Bata* kreditirala vladu s milijunima, a i zbog ljevičarskih tendencija u djelu također. Osim imena firme Krle je morao brisati za to vrijeme opasne monologe ili riječi, prije svih riječi – proleter, socijalizam. U to vrijeme pored *Bate* već su na tržištu proizvodi *Peka* i *Bostona*. Industrijska roba je jeftinija, narod kupuje u njihovim trgovinama i zanatlijski radnici propadaju. Nisu pogođeni samo obučari, ista sudbina čeka sve zanate.

²⁸ Isto, str. 71.

²⁹ Drugovac Miodrag: *Makedonska književnost*, str. 155, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Milioni mačenic je hrabro i revolucionarno djelo koje je u to vrijeme trebalo suditi lošoj vladinoj politici.

Do 1941. Krle radi kao duhanski radnik i kratko vrijeme kao službenik u hipotekarnoj banci u Beogradu. Nakon oslobođenja radi kao službenik u Ministarstvu prosvjete SRM i više godina do mirovine kao administrativni službenik u Društvu pisaca Makedonije.

Nakon rata Krle nastavlja s radom. Godine 1950. u časopisu *Novi den* objavljen mu je komad *Grof Milivoj*. Komad *Velik den* objavljen je u časopisu *Novi den* u lipnju 1950. Godine 1957. u Novoj Makedoniji objavljena je pripovijetka *Plenik*. Iste godine u *Sovremenosti* je objavljena pripovijetka *Vo kapelata*. Pored tih djela Krle je napisao i *Autobiografiju* na oko 400 stranica. Umro je 29. X.1975. u Skoplju.

OSTALI DRAMSKI AUTORI

Uz tri najvažnija autora makedonske drame između dva rata treba spomenuti još neke autore. Svakako su to Radoslav Petkovski autor komada *Prodadena*, napisana 1939. na ohridskom dijalektu. Još davne 1923. makedonski revolucionar i društveni radnik Nikola Kirov Majski napisao je dramu *Ilinden*. Neposredan poticaj Majskom da napiše dramu *Ilinden* je svakako dvadesetogodišnjica ustanka. Ulogu koju je imalo Skoplje u razvoju dramsko-scenskog života, mnogo ranije je, ali u manjem obimu imao i Štip. Još 1924. izvedene su bitove drame – *Makedonka* Slavka Netkova i *Maruša* Pavla Adžikimova. Iste godine u Prilepu je izvedena *Makedonska krvava svadba*. Osnivač i organizator štipskog kazališta bio je Dušan Budimirović, a kazalište je radilo od 1923.-1927., i kasnije, ali s prekidima. Međutim, otvaranjem nove kazališne zgrade na obali Vardara, godine 1928. Skoplje postaje organizator i nositelj dramsko-scenskog življenja.

ZAKLJUČAK

Razvoju dramskog stvaralaštva između dva rata, kod Makedonaca su umnogome zaslužni ljudi poput Velimira Živojinovića Masuke, Slobodana A. Jovanovića, Josifa Srdanovića i neki drugi koji su postavljali dramske tekstove makedonskih autora na makedonskom jeziku. Gotovo sve te drame imale su zajedničku crtu: težnju autorā da iznesu na pozornicu nevolje i želje makedonskog čovjeka. I kao takve nisu mogle zaobići problem pečalbarstva koji je u Makedoniji bio najizraženiji. Pečalbarstvo i kod Antona Panova i kod Riste Krle dovodi do stradanja, do smrti.

Za nepunih šest sezona (1936.-1941.) u Skoplju je izvedeno sedam djela makedonskih autora na makedonskom jeziku, a neki od njih, kao npr. *Pečalbari* nisu silazili s repertoara.

Narod je hrlio u teatar, punio je sale da čuje svoj govor, da gleda likove iz svoje sredine, da gleda svoje običaje, navike, svoj domaći život, sluša svoje pjesme, gleda svoje igre. I tada kada je makedonska drama napunila kazališne dvorane, automatski je preuzela na sebe proces nacionalnog osamostaljivanja makedonskog naroda. U ovim se tekstovima uvijek osjeća nastojanje da se nadiđu folklorni okviri

i da se unesu prizvuci socijalnih i čak nacionalnih problema makedonskog čovjeka. U tom periodu makedonska dramaturgija izrasta u dramaturgiju u suvremenom smislu riječi, pisanu razvijenijim i izdiferenciranijim jezikom.

Nakon oslobođenja, tj. od 1945. do 1968. Makedonski narodni teatar je prikazao 17 dramskih djela makedonskih autora. Najveći broj gledatelja privukla je drama Vasila Iljoskog, *Čorbadži Teodos* (195 predstava s 87693 gledatelja). Slijede: *Makedonska krvava svadba* Vojdana Černodrinskog (124 predstave sa 67775 gledatelja), *Antica Riste Krle* (85 predstava s 29690 gledatelja) i *Begalka* Vasila Iljoskog (33 predstave s 24851 gledateljem). Svi su ovi brojčani fakti zabilježeni u *Godišnjaku skopskog kazališta*, a neki su podaci zabilježeni i u *Teatarskom glasniku*. I u slijedećih dvadeset godina – dakle do 1988. najizvođenija komedija je *Čorbadži Teodos* koja do tada u Makedonskom narodnom kazalištu broji ukupno 346 izvedbi. I doista nije bilo niti jednog profesionalnog kazališta u Makedoniji da nije barem jedanput igralo upravo tu komediju.

Ovo je siguran pokazatelj da su makedonske drame nastale između dva rata dugog vijeka, tj. da žive i nakon oslobođenja, a i dan-danas možemo ih naći na repertoaru kazališnih grupa.

LITERATURA

Aleksiev, Aleksandar. 1976. *Makedonskata drama među dvete svetski vojni* I. i II. knjiga. Skopje: Makedonska kniga.

Aleksiev, Aleksandar. 1976. *Osnovopoložnici na makedonskata dramska literatura*. Skopje: Kultura.

Bogdanović, Milan. 1960. *Stari i novi*, sv. IV. Beograd: Prosveta.

Bogdanović, Milan. 1961. *Stari i novi*, sv. II. Beograd: Prosveta.

Bojadžinski, Ognjen. 2005. *Krleža i Makedonija*. Zagreb: Prometej.

Drugovac, Miodrag. 1975. *Makedonskata literatura: (od Misirkov do Racin)*. Skopje: Prosvetno delo.

Lužina, Jelena. 2007. *Makedonskata komedija i neizinite balkanski "vrski"*. Skopje: predavanja na XXXIX. međunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura.

Makedonska književnost. 1961. Beograd: Srpska književna zadruga.

Makedonska književnost. 1988. Zagreb: Školska knjiga.

Momirovska, Nadežda. 1982. *Za životot, tvorečkiot opus i karakteristikite na Anton Panov*. Skopje: predavanja na XV. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura.

Momirovska, Nada. 1979. *Dramskoto delo na Risto Krle*. Skopje: predavanja na XII. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura.

Spasov, Aleksandar. 1978. *Makedonskata literatura među dvete svetski vojni 1918.-1941.*, (opšt osvrt so poseben osvrt za Kočo Racin). Skopje: predavanja na VI. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura.

Stalev, Georgi. 1983. *Makedonskata drama među dvete svetski vojni*. Skopje: predavanja na XVI. seminar za makedonski jazik, literatura i kultura.

Suvremene makedonske drame. 1982. Zagreb: Znanje.

KNJIŽEVNI IZVORI

Iljoski, Vasil. 1968. *Begalka*. Skopje: Prosveta.

Iljoski, Vasil. 1978. *Čorbadži Teodos* [izbor I.]. Skopje: Makedonska kniga.

Iljoski, Vasil. 1975. *Čorbadži Teodos*. Beograd: Narodna knjiga.

Krle, Risto. 1972. *Parite se otepuvačka* [izbor drami]. Skopje: Makedonska kniga.

Panov, Anton. 1985. *Pečalbari*. Skopje: Makedonska kniga.

MACEDONIAN DRAMA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

At the end of 1936, Miroslav Krleža was offered to have his play *In the Camp* put on in Skoplje, along with Osijek and Beograd. Krleža attended the premiere of his play, and in a letter dated Jan.18th 1937, he wrote to Bella: "Skoplje is an infinitely more interesting theatre than any our theatre and we should not sit and waste our time in rooms and cafes of Zagreb but "travel across the nation". This sentence of Krleža's provokes curiosity and makes one investigate in more detail this period of Macedonian culture, in particular drama, as the main cause of the phrase "theatre of all theatres". For a better reference, this paper focuses on three immanent and most performed authors of the period: Vasil Iljoski, Anton Panev and Risto Krle. The unavoidable theme of all the three writers is emigration – result of the hard life of Macedonians in a divided and occupied Macedonia.

KEY WORDS: *drama bits, theatre audience, Macedonian playwrights, emigration, repertoire.*